

MAKKAI LÁSZLÓ:

MARX A FEUDALIZMUSRÓL*

„A tág értelemben vett politikai gazdaságtant ... még meg kell teremteni. Amit nekünk a gazdaságtudomány mindmáig adott, az csaknem kizárólag a kapitalista termelési mód keletkezésére és fejlődésére korlátozódik; a feudális termelési és csereformák maradványainak bírálatával kezdődik, bebizonyítja a kapitalista formák általi felváltásuk szükségszerűségét” – így nyilatkozott Engels 1878-ban, gyakorlatilag már az egész marxizmus életmű ismeretében, ami azt jelentette – s mindmáig azt jelenti – hogy Marxnak a kapitalizmusról a Tölkében adott gazdasági elemzéséhez hasonló érvényű összefüggő, rendszeres gazdasági elemzéssel a feudalizmusról nem rendelkezünk. Ez nem jelenti viszont azt, hogy Marx és Engels ne adtak volna műveikben megfelelő kiindulópontot és iránymutatást egy ilyen elemzés elvégzéséhez. Ebből a szempontból természetesen a Tölkének az ún. eredeti tőkefelhalmozásról, a kereskedő- és uzoratókérő, valamint a feudális földjáradék formáiról szóló fejezetei, továbbá egyéb, szórványos idevágó megjegyzései a leginkább alapvetőek. Marxnak a Tölkét megelőző írásait – mint ő maga is – előtanulmányoknak tekintem, melyeknek egyes, köztük a feudalizmusra vonatkozó megállapításait részben újragondolva építette bele a Tölkébe, s így elmélyült tanulmányozásuk inkább a marxizmus gondolkodás fejlődéstörténetének vizsgálatát, semmint végleges álláspontjának megvilágítását szolgálja. Ezúttal az utóbbira törekszem, s megkíséreltem Marxnak a feudalizmusról való fejtegetéseiből elméleti és módszertani tanulságoknak ha nem is megkeresését, de legalább keresését.

Ezeket a tanulságokat természetesen már mások is keresték s nem egyet találtak is. Ezek tudomásulvétele nélkül Marxot újraolvasni nemcsak nem tanácsos, hanem lehetetlen is, hiszen nem küszöbölhetjük ki agyunkból néha rávezető, néha azonban félrevezető interpretációikat. Ezeknek az értelmezéseknek méltatására, vagy éppen kritikájára azonban itt csak érintőleg térhetünk ki. Egyenesebb utat kell választanunk témánkhoz, és pedig azt az utat igyekezzünk követni, melyen maga Marx is járt, mikor a feudalizmus problémáit érintette. Hangsúlyozom: érintette, mivel – mint

*A Magyar Történelmi Társulat, a MTA Történettudományi Intézete és a Párttörténelmi Intézet által 1983. május 20-án tartott Marx-émlékülészéken elhangzott előadásnak az azt követő vita alapján készült bővített átírója.

azt Engels fenti megállapításából summázva tudjuk – Marx a feudalizmus termelési és csereformáiból azokat és csak azokat vizsgálta, amelyek a feudalizmus bomlása során abból kiszabadultak és a kapitalista termelési mód formáivá alakultak, s ezeket is csak fejlődésüknek végső, bomlási szakaszában, mint a kapitalista formák közvetlen előzményeit. Ritkábban, főleg pedig szükséztudóan vezeti Marx a kapitalizmus keletkezési ideje *mögé* a fejlődési vonalakat, s ilyenkor nem egyszer egyben a feudalizmus keletkezése *mögé* is, egybefoglalva a kapitalizmus előtti társadalmi formációkat azokban a vonásaikban, amelyekben közösen különböznek a kapitalizmustól. Ezeket tudva, nem várhatunk részletes elemzést Marxtól a feudalizmus keletkezéséről és korai fejlődési szakaszairól.

További értelmezési problémát okoz Marxnak az a sajátos, retrospektívnek, de (mint azt a vita során Pach Zsigmond Pál megállapította) más szempontból nézve prospektívnek is nevezhető eljárása, hogy a feudalizmusnak a kapitalizmus előzményeiként felbomlásukban bemutatott elemeit nem az érintett kapitalista fejlődési folyamat leírása előtt, hanem azt követően, mintegy visszatekintőleg és részben előremutatóan ismerteti.

Tanulságos ebből a szempontból a Tőke kötetének tartalomjegyzékeit átnézni. Az első kötetben az árurol, a cserefolyamatról, a pénzről, s annak tőkévé változásáról szólva, a negyedik fejezetben röviden jelzi a pénzvagyont, a kereskedőtőke és az uzoratóke középkori jelenlétét, bővebben azonban majd csak a III. kötet 20. és 36. fejezeteiben tér ki rájuk. Az I. kötetnek az állandó és változó tőkéről szóló 6. fejezetéhez eredetileg a céhrendszert elemző szöveget tervezett kapcsolni, ez azonban a végső szerkesztésből kimaradt és postumus közleményként jelent meg. A céhek-ről néhány egyéb, de ugyancsak lényeges megállapítás viszont mégis bekerült a Tőke I. kötetének a kooperációról szóló 11. fejezetébe, főleg pedig a manufaktúrát tárgyaló 12. fejezetébe, mindenesetre azonban nem történeti bevezetésként a manufaktúra keletkezéséhez, hanem inkább a céhes és a manufaktúra ipar különbségeinek érzékeltetésére. A Tőke I. kötetének a feudalizmusra vonatkozó egyetlen nagyobb terjedelmű része a tőke felhalmozási folyamatát előzményeiben, de ezúttal is visszatekintőleg magyarázó 23. fejezet, az ún. eredeti felhalmozásról; s ez egyben a kötet utolsó előtti fejezete. A II. kötet csak elszórt megjegyzéseket tartalmaz a feudalizmussal kapcsolatos gazdasági jelenségekről, annál gazdagabb viszont feudális vonatkozásokban a harmadik, ahol Marx (illetve az őt ebben is követő szerkesztő, Engels) ugyanúgy retrospektíve illeszti be azokat a szövegbe, mint az első kötetben. A profitról különböző összefüggésekben szóló 16–19.

fejezetek után következnek a kereskedőtökére való történeti kitekintés (20), a kamatot, a hitelt, a banküzletet tárgyaló 21–35. fejezeteket követi az uzsora kapitalizmus előtti szerepének bemutatása (36), végül a tőkés földjáradéknak szentelt 37–46. fejezeteket a feudális járadék három formáját elemző (47.) fejezet zárja.

A feudális vonatkozásoknak ez a retrospektív s ráadásul a történeti sorrendet is megfordító (eredeti felhalmozás, kereskedő és uzsora-tőke, feudális járadék) elhelyezése nyilván annak hangsúlyozására szolgál, hogy Marx nem kívánta a feudalizmus elemeinek a kapitalizmusban immár megváltozott összefüggésben és funkcióban való továbbélését *genetikus-historiai* folyamatként kifejteni, hanem sokkal inkább *analitikus-logikus* aspektusban a kapitalista jelenségektől való különbségükben akarta azokat bemutatni. Egy műben, mely a kapitalista termelési módról szól, ez az eljárás tökéletesen indokolt s még abban sem vét a történetiség elve ellen, hogy mindenütt hangsúlyozza a történeti-genetikus szemlélet véghezvitelének fontosságát, még ha ő maga kifejezetten el is utasítja magától ezt a feladatot, mint azt pl. egyik punctum saliens esetében teszi: „A földtulajdonnak különböző történelmi formáiban való elemzése kívül esik e mű keretein” (T III. 584).

Felvetődhetik természetesen az a feltételezés is (Guy Bois: *Crise du féodalisme*. Paris 1976, 12), hogy Marx azért nem bocsátkozott bele a feudalizmus gazdasági elemzésébe, egyrészt mert nem szemlélhette azt eleven valóságában, mint a kapitalizmust, hanem csak a kapitalista átalakuláson átment, az eredetiektől különböző összefüggésekbe került maradványaiban, másrészt viszont mert nem állott rendelkezésére elegendő mennyiségű és kritikailag eléggé megrostált minőségű történeti forrásanyag, melynek alapján a feudalizmusnak a kapitalizmus bomlasztó hatásaitól még viszonylag érintetlen termelési módját teljességében rendszeresen feltárhatta volna. Ez a feltételezés mindkét vonatkozásában kézenfekvő, de még inkább kérdésessé teszi azt, hogy a feudalizmus gazdasági teóriája Marx óta miért nem épült ki olyan összefüggő egészévé mint a kapitalizmusé. Szabad legyen megkockáztatnom azt a véleményemet, hogy ennek oka részben az, hogy a Marx indításainak nyomán haladó kutatás nem vette eléggé figyelembe Marxnak önként magára vett korlátait, azt t. i. hogy a feudalizmusról szóló megállapításai csak a kapitalizmussal való összefüggésben érvényesek, másrészt pedig az, hogy még ebben az összefüggésben sem fordítottatott mindig elegendő figyelem arra, hogy a szóbanforgó marxi megállapítások mennyiben logikai-analitikus természetűek, azaz pusztán

a feudalizmusnak és a kapitalizmusnak konkrét esetekkel illusztrált *különbségét* hangsúlyozzák, és mennyiben genetikus-historiai utalások valamely, a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető, bővebben kifejtendő *fo-lyamatra*, esetleg annak a feudalizmusban egymást követő szakaszaira.

Persze nem mindig könnyű a két aspektust szétválasztani. Jó példa erre a három feudális járadékforma esete, melyek, t. i. a munka-, a termék- és a pénzjáradék mint egymásból származó formák genetikus-historiai sorrendbe vannak állítva, ugyanakkor azonban analitikus-logikai formák is, hiszen a tényleges történelmi folyamatban nemcsak egyidőben egyhelyen együttesen fordulnak elő; hanem egymással (pl. kommutációval) fel is cserélhetők; sőt sorrendjük reverzibilis is lehet (pl. rekommutáció). A logikailag utolsó forma, a pénzjáradék természetesen historiaiilag is utolsó, mert csak erről történhetik és valóban történt is átmenet a tőkés földjáradékra, de ez nem jelenti egyúttal azt is, hogy a pénzjáradék megjelenése önmagában egyszersmindenkorra lezárta a feudális járadék fejlődési folyamatát, hiszen még viszonylag fejlett pénzjáradék kialakulása esetén is a gazdasági-társadalmi feltételek alakulása más járadékformára való logikailag *viszaterést*, historiaiilag *átterést* eredményezhet. Ez pl. éppen Magyarországon is megtörtént a 16. században a pénzjáradékról (a termékjáradék akkori állapotának lényeges érintése nélkül, tehát egyik logikai forma átugrásával egyenesen) a munkajáradékra, vagy legalábbis annak túlsúlyára való áttéréssel, amit a 17. század második felében a pénzjáradék felújítására irányuló törekvések váltottak fel. Ezeknek csődje után viszont újra a munkajáradék került előtérbe, ezúttal azonban abban a komplex formában, hogy a földesúr a munkajáradékot, az államhatalom viszont a pénz- és termékjáradékot (adóemelés, katonaság természetbeni ellátása) erőltette. Egyébként azért sem lehet a feudális járadék három formáját szigorú historiai szekvenciában, vagy éppen a feudalizmus három fejlődési szakaszának ismerveiként felfogni, mivel a történeti valóságban sohasem fordulnak elő „tisztán”, azaz egymagukban, hanem legalább kettő közülük együttél, olyan korszakot és régiót pedig, melyet a termékjáradék *önmagában* tartósan jellemzett volna, nem is ismerünk.

Általában az mondható el a feudális viszonyoknak marxi definícióiról és ezek szekvenciáiról, hogy elsősorban analitikus-logikai definíciók, de többnyire magukban hordják a genetikus-historiai szekvenciára való utalást, néha egyenesen utasítást is. A gazdasági-társadalmi viszonyok formáinak kettős, analitikus-logikai és genetikus-historiai megfogalmazása nem a kétféle aspektus különállásában, még kevésbé rövidzárlatos azonosításá-

ban jellemzi a marxi gondolkozásmódot, hanem dialektikus egymásvonatkoztatásában. Ezáltal őrzi meg egyrészt az elméleti fegyelem feltételül szolgáló fogalmi zárttságot, másrészt a valóság végtelenül gazdag változatosságának, változhatóságának és változásának felfogására kész nyitottságot. Marxnak a feudalizmusra vonatkozó szövegeit ebben az egymást kiegészítő kettős aspektusban kell értelmezni, és pedig úgy, hogy analitikus-logikai definíciótól a bennük foglalt utalások irányában haladunk a genetikushistóriai kifejtés felé. Annál inkább áll ez, mivel az analitikus-logikai és a genetikushistóriai kettős aspektus nem csupán módszertani, hanem szemléleti sajátossága is a marxi gondolkodásnak, amennyiben az első az *egyetemes történeti folyamat önmagával való állandó azonosságát* rögzíti, míg a második ennek az *állandóan azonosnak állandó változását* tartja számon (v.ö. M.A. Barg „funkcionális” és „genetikus”, sokban hasonló fogalomparjával, Világtörténet 7–8. sz. 12).

Ha ebből a szemléletmódból próbáljuk megérteni Marxnak a feudalizmusról szóló megállapításait, mindenekelőtt abból kell kiindulni, hogy *struktúrában gondolkodik*, amivel a gazdasági folyamat állandóságát és változását egyszerre hangsúlyozza: „Bármilyen is a termelés társadalmi formája, a termelés tényezői mindig a munkások és a termelési eszközök. De egymástól elválasztott állapotban egyik is, másik is csak lehetőség szerint az. Ahhoz, hogy egyáltalán termelniök lehessen, egyesülniök kell. A különös [*sajátos*] mód, ahogyan ez az egyesülés megvalósul, különbözteti meg egymástól a társadalomstruktúra különböző gazdasági korszakait” (T II. 37). Ebből következik, hogy a munkást és a termelő eszközt egyesítő mód: struktúra, azaz az egyesítés struktúrához létre, mely viszont állandó mozgásban, fejlődésben van, mert miközben a munkát végző ember „hat a rajta kívül álló természetre és megváltoztatja azt, egyúttal megváltoztatja saját természetét. Kifejleszti a benne szunnyadó képességeket és saját uralma alá hajtja erői játékát” (T I. 168). A struktúrának az elsődleges mozgása tehát a munkaerő és a munkaeszközök kölcsönösen fejlesztő egymásrahatása, amely alapvetően határozza meg a struktúra jellegét: „Nem az különbözteti meg a gazdasági korszakokat, hogy mit, hanem hogy hogyan, milyen munkaeszközökkel termelnek. A munkaeszközök nemcsak az emberi munkaerő fejlettségének fokmérői, hanem azoknak a társadalmi viszonyoknak a mutatói is, amelyek közt az emberek dolgoznak” (T I. 170). Mindenesetre a feudalizmus technikai bázisa a közvetlen termelő által személyesen használt egyben tulajdonként birtokolt munkaeszközök együttese, amiből következik a *kéziszerszámokkal* folytatott kisüzemi termelés,

kisárutermelés és egyszerű árutermelés. Analitikus-logikai szempontból ez szembeállítható a kapitalizmus technikai bázisául szolgáló, egyetlen személy által nem működtethető, csak nagyüzemi szervezetben sokak által működtetett *gépi* berendezéssel, ami a tőkés árutermelést teszi lehetővé. Ez az analitikus-logikai polarizáció szerszám és gép közt azonban csak a kétféle formáció kétféle technikai bázisának lényegi különbségét ragadja meg, hiszen Marx maga is több ízben utal a középkori „gépesítésre” (így pl. mikor a két termelési módot jelképesen a szélmalommal ill. a gőzmalommal jellemzi) s a kisárutermelésnek a kapitalizmusban való (alárendelt) továbbélésére.

A technikai fejlődés azonban nem független önmozgású, hanem mozgásának társadalmi feltételei vannak s ezek közül a feltételek közül az a mód a meghatározó, ahogyan a munkaerő és a munkaeszköz termelő munkára egyesítettik. Az osztálytársadalmakban, így a feudalizmusban is „Az a sajátos gazdasági forma, amelyben a meg nem fizetett többletmunkát a közvetlen termelőkből kisajtolják, meghatározza az uralmi és szolgasági viszonyt, ahogyan az közvetlenül magából a termelésből kinő és meghatározó módon ismét visszahat arra.” (T III. 744). Előlegezve a kifejtendőket, Marx fenti mondatát úgy értelmezem, hogy a *sajátos gazdasági forma* a feudalizmusban a *feudális járadék*, mely meghatározza azt az *uralmi és szolgasági viszonyt*, melynek közvetítésével a meg nem fizetett többletmunkát mint feudális járadékot a közvetlen termelőből kisajtolják. A feudális járadék az a forma, melyben a paraszti többletmunka a szükséges munkától elkülönül s a feudalizmus korai szakaszában az urasági majorban teljesített robot esetében valóban térben és időben, kézzelfogható érzékeltségben megkülönböztethető a robot során önmaga számára [t.i. a saját telki gazdaságában] végzett és a földesúr számára kényszerből [t.i. a majorban] végzett munkája” (T I. 502). A szükséges és a többlet munkának a korai feudális uradalmakban a telek és a major közti megosztása olyan nyilvánvalóvá tette a többletmunka ingyenességét, hogy azt csak a szolgasági viszony közvetítésével lehetett kikényszeríteni. A földreültetett rabszolgából önálló kisbirtokos lett, aki immár nem kapja a létfenntartási eszközöket urától, hanem maga termeli magának azokat és adja többletmunkáját földesurának a majorban végzett robot által, s hogy adja is, ahhoz rabszolgai függésének legalább a robotban megnyilvánuló részleges fenntartása szükséges. Így öröklí meg rabszolgaságának maradványát „szolga” néven (francia „serf” a rabszolga jelentésű latin „servus”-ból). A szegénysége miatt vagy erőszakkal lefegyverzett szabadparaszt viszont megtartja kis-

birtokát, immár mint az uradalomba bekebelezett telket, s a hadiszolgálat alól mentesítő pénzadót, az eredetileg a királynak járó „ost”-ot ezután a katonáskodást magára vállaló földesurának fizeti tovább, részben vagy egészben a majorban végzett robottá kommutálva, ami helyzetét a földre-ültetett rabszolgáéhoz közelíti s így hallgatólag, néha jogilag is szintén „szolga” (serf) lesz. Így „nő ki” az anyagi javaknak, közelebbről a szükséges és a többlet terméknek a telek és a major közt megosztott termeléséből az uralmi és szolgasági viszony, mint a feudális földjáradék elsajátításának közvetítője.

Az így megosztott termelés technikailag is megosztott volt. A földre-ültetett rabszolgából és a leigázott szabadparasztból lett „szolgák” (serf) egyaránt *kezdetleges technikával dolgoztak telkükön*, azaz a barázdát nem fordító, csak árkot húzó, s ezért keresztbeszántást is igénylő túró ekével, mely viszonylag kevés igaerőt, ugyanakkor sok munkaidőt igényelt, de csak laza, főleg alluviális földek megművelésére volt alkalmas. Ez utóbbiakat viszont állandóan művelték, ha volt elég trágya, vagy – mivel a kevés nagyállat kevés trágyát adott – egyrészüket parlagon hagyták és legeltették a természetes trágyázás érdekében s csak más részüket szántották és vetették. (Ez a parlagolási és nem a kétnyomásos rendszer, mert az utóbbiban az ugaron hagyott részt is évente szántják.) *A major viszont, nagyobb befektetési lehetőségeinek folytán, fejlettebb technikát alkalmazhatott*, nagy igaerő (6–12 ökör, vagy az új, keletről kölcsönzött új fogatolási módszerrel és patkolással igavonásra is felhasználható 2–4 ló) által vontatott barázdaforgató nehézekét, és az igaerő jobb táplálására szükséges tavaszi gabona termelésére örökszántó nyomásos rendszert, a gabona megőrlésére kézimalmot helyett vízimalmot, a bortereléshez lábbal taposás helyett szőlőprést. Mindezeknek a munkaeszközöknek létrehozásához szakértő mesteremberek kellek, elsődlegesen a sok vasalkatrész miatt kovácsok, akik a lovagi fegyverzetet is készítették, valamint ácsok stb. Ezeknek fenntartására az úri háztartás szükségletein felüli termékfölöslegnek kellett rendelkezésre állni, amit a fejlett földművelési technika nagyobb termelékenysége (az elvetett mag 4–5-szöröse, szemben a kezdetleges telki gazdálkodás 2–3-szoros termésével) biztosított is. De még így is csak úgy lehetett a major költséges technikai berendezését fenntartani, hogy a telki parasztokat kényszerítették az uradalmi őrlő és kalló malmok, prések, sörfőzők, sütökemencék illeték fejében való használatára, sőt az uradalmi mézsárszékekben és kocsmákban való vásárlásra is, ami az önellátásra berendezkedett telki gazdaságokat a roboton kívül még az úri monopóliumok

(ún. banalitások) egyre inkább pénzben szedett, s ugyancsak a „szolgaság” révén kikényszeríthető illetékeivel terhelte. A korai feudális uradalom komplex mezőgazdasági és kézműves nagyüzem volt, mely mindkét ágazatában robotot alkalmazott, tehát a kézműves munkát is egészében mint többletmunkát sajátította el munkajáradék formájában a szabad idejükben önellátó telki földművelést folytató „kétlaki” mesteremberektől. Az uradalmi nagyüzem így rövid távon a telki gazdaságot nyomorító kényszerapparátus volt, hosszú távon azonban – mint látni fogjuk – a telki gazdálkodás technikai fejlődésének mintája és ösztönzője lett. Marx analitikus-logikai következtetése, hogy t.i. a szolgasági viszony a termelésre (eleinte korlátozóan, később fejlesztően) visszahat, a fenti, csak napjainkban feltárt technikatörténeti fejlemények ismeretének hiányában is zseniális genetikus-históriai felismerésnek bizonyult.

Marxnak az a mind analitikus-logikai, mind genetikus-históriai szempontból helytálló megállapítása, hogy a többletmunkának a feudális járadék formájában való elsajátítását az uralmi és szolgasági viszony közvetíti, ellentétben látszik állani a jól (sőt túlságosan is jól) ismert marxi tétellel, mely szerint „a földjáradék tehát itt [t.i. a feudalizmusban] az a forma, amelyben a földtulajdon gazdaságilag realizálódik, értékesül” (T III. 586). Itt azonban figyelembe kell venni a szövegösszefüggést, amelyben ez a tétel áll: „A földtulajdon monopóliuma történelmi előfeltétele és állandó alapzata a tőkés termelési módnak, akár csak mindazoknak a termelési módoknak, amelyek a tömegek ilyen vagy amolyan formában való kizsákmányolásán nyugszanak” (uo.). A földtulajdon monopóliuma tehát nem a feudalizmus *sajátos* alapzata, hanem minden kizsákmányoló rendszer *általános* alapja, következésképp a feudalizmusban nem *általában* a földtulajdon monopóliuma alapján, hanem annak *sajátos formája*, t.i. az uralmi és szolgasági viszony alapján történik a többletmunka elsajátítása.

Mint minden, ami a feudalizmusban korábbi osztálytársadalmak öröksége, úgy a földtulajdon monopóliuma is az új struktúrában betöltött új funkciójának megfelelően alakult át. Azt a szemléletet, hogy a föld mindenestől és korlátlanul a földesúr tulajdona s közvetlenül ebből a tulajdonviszonyból ered a járadékényszer, Marx a római jog által befolyásolt kései feudális és korai kapitalista gazdasági gondolkodásnak tulajdonítja: „A régebbi közigazdászok olyan állapotból indulnak ki, amikor, először, a földművelő népesség még a nemzet messze túlnyomó részét alkotja és amikor, másodsor, a földtulajdonos úgy jelenik meg meg, mint az a személy, aki a közvetlen termelők fölös munkáját a földtulajdon révén első kézből elsajá-

títja, amikor tehát a földtulajdon szintén mint a termelés feltétele jelenik meg” (T III. 738–739). „Azzal, hogy e személyeknek jogilag hatalmukban áll a földgolyó bizonyos részeit jóra-rosszra felhasználni, semmi sincs elintézve. E területek használata teljességgel olyan gazdasági feltételektől függ, amelyek akarattuktól függetlenek. A jogi elképzelés maga csupán annyit jelent, hogy a földtulajdonos azt teheti földjével, amit minden árubirtokos a maga árujával; s ez az elképzelés – a szabad magánföldtulajdon jogi képzete – az ókorban csak a szerves társadalmi rend felbomlása idején, a modern világban pedig csak a tökéletes termelés fejlődésével alakul ki” (T III. 886). Figyelemreméltó itt az a kitétel, hogy „úgy jelenik meg, mint ... aki ... a földtulajdon révén ... elsajátítja”, valamint az „elképzelés” kifejezés. A földtulajdon révén történő kisajátítás csak a jogi „elképzelésben” „jelenik meg” közvetlenül, mert az, *ami révén a kisajátítás valójában történik, az a kényszernek a személyi függésben intézményesített viszonya*. „Minden olyan formában, melyben a közvetlen dolgozó „birtokosa” marad a saját létfenntartási eszközei termeléséhez szükséges termelési eszközöknek és munkafeltételeknek, a tulajdonviszonynak egyszersmind közvetlen uralmi és szolgasági viszonyként kell fellépnie, tehát a közvetlen termelőnek nem-szabad emberként; ez a nem-szabad állapot a robotmunkával egybekötött jobbagyságtól [Leibeigenschaft] pusztán sarcfizetési kötelezettséggel enyhülhet... E feltételek közt csak gazdaságon kívüli kényszerrel, bármilyen formát ölt is ez, facsarható ki belőlük a névleges földtulajdonos számára való többletmunka” (T III. 744–745).

Ami ebben a feudalizmus leglényegére rámutató maaxi fejtegetésben különösen megszívlelendő, az a „*közvetlen uralmi és szolgasági viszony*” és a „*gazdaságon kívüli kényszer*” összekapcsolása. Az előbbi ugyanis a földtulajdon monopóliuma általános viszonyának sajátos feudális viszonyná konkretizálódása, s mint ilyen, ridegebb vagy enyhébb változatokban a feudalizmus egész fennállása alatt érvényesül, még a pénzjáradékot fizető szabadköltözésű paraszt esetében is, aki nem mentesül az úriszék alá tartozásnak és különböző földesúri monopóliumoknak (malom, kocsmá, mészárszék stb. kötelező igénybevétele) terhétől. Ez a teher még pénzjáradékká kommutált (és rekommutálható!) formában is valóságos teher és a „szolgaság” bélyege marad. Hogy Marx mennyire a „szolgaságot” (a kifejezést nyilván a francia „servage”-ből kölcsönözte, s mivel a magyar „jobbagy” szónak más a jelentése, mi is a „szolgaság” terminussal élünk) és nem közvetlenül a földtulajdon monopóliumát tekintette a feudális kizsákmányolás alapjának, mutatja az, hogy a következő termelési

mód, a kapitalizmus alapvető ismervét abban látja, hogy az „a földtulajdont egyrészt teljesen felszabadítja az uralom és szolgaság viszonyai alól, másrészt a földet mint munkafeltételt teljesen elválasztja a földtulajdontól és a földtulajdonostól, akinek most már nem jelent mást mint meghatározott pénzadót... A földtulajdon így megkapja a maga tisztán gazdasági formáját, mert leveti valamennyi korábbi politikai és szociális sallangját és keveredését, röviden mindazokat a hagyományos járulékait, amelyeket ... az ipari tőkésék... idejében túlbúrjázásnak minősítenek” (T III. 587). Mindebből az következik, hogy a földtulajdon monopóliuma a feudalizmusban munkafeltétel ugyan, de csak az úr – szolga – viszony közvetítése által az, tehát *a feudális gazdaságot nem általában a földtulajdon monopóliuma, hanem sajátosan annak a „szolgaságban”, a közvetlen termelőnek a föld tulajdonosától való személyi függésében történő megvalósulása határozza meg.* Az a vita, hogy a földtulajdon monopóliuma vagy a személyi függés tekintendő-e alapvető feudális viszonyinak, szükségtelen polarizációja a kérdésnek, mert a kettő *együttesen* feltétele a feudális termelési viszonyoknak, azzal a megszorítással azonban, hogy mivel a földtulajdon egyrészt megelőzi, másrészt túléli a feudalizmust, *sajátosan* feudálisnak csak a feudalizmussal együtt megszűnő szolgasági viszonyt tekinthetjük. Ebben a vonatkozásban Marx egyenesen odáig megy el, hogy bár *végző fokon* a feudális járadékot a földtulajdon realizálódásának mondja, egyben azonban a feudális földtulajdont *sajátosan személyek feletti uralom tartozékának tekintinti*: „Bármilyen is a járadék sajátos formája, minden típusában közös az, hogy a járadék elsajátítása az a gazdasági forma, amelyben a földtulajdon realizálódik ... akár csak tartozéka ez a földtulajdon bizonyos személyek tulajdonának a közvetlen termelők személye fölött, mint a rabszolga- vagy a jobbágyrendszerben...” (T III. 602). Itt megint utalnunk kell Marx módszerének kölcsönös kettőségére, *logikailag a földtulajdon és a szolgaság szétválasztandó, történetileg összekapcsolandó.*

A feudális földtulajdonnak van azonban a (rabszolgasággal és a bér-munkával szembeállított) „szolgaságon” belüli további sajátossága, és pedig úr és szolga közötti megosztottsága. Ezt a megosztottságot nem lehet a föld „tulajdona” és „birtoklása” túlságosan is kényelmes kifejezésekkel megfelelően jellemezni, mintha a közvetlen termelőnek a munkaeszközei a földtől elvonatkoztatva volnának tulajdonában. A föld ugyanis a termelésnek feltétele is, eszköze is. „Azokon a dolgokon kívül, amelyek a munkának a munkatárgyra való hatását közvetítik és ezért ilyen vagy olyan módon a tevékenység vezető közegéül szolgálnak, tágabb értelemben a mun-

kafolyamat eszközei közé számítanak mindazok a tárgyi feltételek is, amelyek egyáltalán szükségesek ahhoz, hogy a folyamat végbemenjen ...

Az ilyen fajta munkaeszközök közül a legáltalánosabb megint csak maga a föld” (T I. 171). *A föld tehát mint jogi feltétel a földesúrnak, mint tárgyi feltétel, azaz munkaeszköz a „szolgai” parasztnak a tulajdona*, mert ha a feudalizmusra az a jellemző, hogy a termelési feltételek a földesúr, a termelőeszközök pedig a tőle személyileg függő paraszt tulajdonában vannak, akkor a föld termelő eszközi aspektusában a parasztnak nemcsak birtokában, hanem tulajdonában is van.

A föld tulajdonának ez a kettős aspektusa nem ill. nem csak elméleti, logikai absztrakció, hanem történeti valóság is, különösen a korai feudalizmusban, mikor a munkaeszközi földtulajdon a parasztnál a telekben, a földesúrnál a majorban testesül meg, a telekre a földesúrnak csak jogi tulajdona van. Ennek a jogi földtulajdonnak jegyében, amíg a feudalizmus fennállt, a földesúr egyes esetekben, részlegesen elúzhette a parasztot telkéről, de mindig és mindenütt maradt parasztok kezén járadékkal terhelt föld. Sőt ez a föld megint csak egyes esetekben, részlegesen annyira a paraszt tulajdonának számított, hogy szabadon, legfeljebb elidegenítési illeték fizetésével, eladhatta, elzálogosíthatta (különösen a telekhez csak lazán tartozó irtást, szőlőt) bárkinek, aki vállalta a járadék kötelezettségét, még ha nem is volt személy szerint „szolgai” függésben a földesúrtól. Mivel azonban a feudális járadék továbbra is terheli, ha nem is mindig a személyt, de mindig a földet, nem a feudális járadék változik tőkés földjáradékká a paraszt által történő eladással (különösen nem, ha a földvásárló maga is függő paraszt), hanem a föld termelőeszközként, tehát a paraszti tulajdon aspektusában került eladásra. A paraszti birtoklást munkaeszközi tulajdon aspektusában a feudális uralkodóosztály általában jogilag is elismerte, főleg a telek örökölhetőségének (néha illetékhez kötött, néha anélkül engedett) formájában, mint pl. Magyarországon, ahol az üresen maradt jobbágytelket addig nem adták másnak, amíg „vér van hozzá”, azaz vér szerinti örökös tarthat rá igényt.

A feudális földtulajdon e kettős aspektusában beszél Marx magától-értetődően, és nem henyé szóhasználattal arról, hogy az angol „nagy hűbérúr ... erőszakkal elkergette a parasztságot arról a földről, amelyre annak ugyanolyan hűbéri jogcíme volt mint neki magának” (T I. 672). Az itáliai parasztságnak a szolgaságból való emancipációját s ezzel védtelenül szabad proletárrá változását pedig annak tulajdonítja, hogy mindez azelőtt történt, mielőtt a személyében kötött paraszt (Leibeigen) biztosíthatta volna

a telki föld fölötti földesúri jog elévülését (T I. 261). Ha a feudális Európa más országaiban a feudális földesúr földtulajdona nem évült is el a telken sem (a majoron soha), mindenesetre tulajdonjogát meg kellett osztania a föld közvetlen művelőjével, akit ennek a megosztott tulajdonnak (időnként és helyenként különböző mértékben) ráeső része legalább annyira kötött földjéhez mint a földesúri kényszer.

A „gazdaságon kívüli kényszernek” az a vulgáris képze, hogy a feudalizmusban a parasztot a járadékszolgáltatás minden egyes esedékességében újra meg újra fizikai kényszer alkalmazásával vagy legalább az attól való félelemmel lehetett csak járadékadásra bírni, a marxi gondolkozás teljes félreértésén alapszik. *A „gazdaságon kívüli kényszer” nem a „szolgasághoz” még külön nyomatékként hozzáadott fizikai erőszak, hanem a „szolgaság” maga, csak más szavakkal kifejezve.* Marx ebben is analitikus-logikai megkülönböztetést tesz a feudális és a kapitalista termelési mód között s azt akarja mondani, hogy a feudalizmusban nincsen munkaerőpiac, mert a termelőeszközökkel (beleértve mint ilyen, a földet is) rendelkező paraszt eltartja önmagát s nem kénytelen munkaerőjét, mint a termelő eszközt nélkülöző bérmunkás, pusztán a szükséges munkát megfizető munkabér fejében eladni. A földtulajdon önmagában csak akkor realizálódott volna járadékban, ha a feudalizmus kezdetén nagy földnélküli tömegek kerestek volna megművelhető földet, aminek éppen a fordítottja állt fenn: sok volt a föld, kevés az ember. Ezért nem annyira az embert kellett a földhöz kötni, hiszen a rabszolga amúgy is kötve volt már, a szabad kisbirtokos pedig mint eredeti tulajdonához kötődött a földhöz, hanem a földet kellett az emberhez kötni, a rabszolgát és a szabadparaszt egyaránt „szolgává” tenni, hogy a földesúri majorban robotoljon, de saját gazdaságot is hagyni neki, hogy fenntartsa magát és így ingyen lehessen többletmunkáját elsajátítani. Ez a rabszolgára gazdasági indítékként hatott, hiszen helyzete javult, de a szabadparasztot sem mindig az erőszakos leigázás, hanem gyakran az állandó hadbavonulás miatti elszegényedés hajtotta a szolgaság igájába.

Ingyen járadékot adni természetesen csak kényszerből hajlandó a függő paraszt, ami *azonban nem* azt jelenti, hogy *mindig kényszer által*, nyílt erőszaknak engedve. *A járadék ingyenes* (s csak ebben a vonatkozásban gazdaságon kívüli motivációjú) *szolgáltatásának kényszere interiorizálva van a feudalizmus gazdasági rendjébe*, amennyiben az ingyenesség tényleg elfedi a földesúr részéről viszonzatszolgáltatnak tekintett jogi és katonai védelem, amire a jogfosztott és lefegyverzett paraszt, valamint a telke és

annak felszerelése a feudális anarchia közepette nagyon is rászorult. (A feudalizmus perifériáin korábbi termelési módok maradványaként továbbélő vagy néha újraeledő szabadparasztság mindig jogilag is privilegizált katonaparasztság, s ha nem az, akkor már a tőkés gazdálkodás csirajelensége). A védelem a major fennállásának korszakában segítségé is bővült az úri raktárakból ínség esetén adott élelmiszer- vagy vetőmagkölcson formájában. Etekintetben az egyház, mint a földtulajdon monopóliuma és a feudális járadék tekintélyes részének élvezője, maga is részt vett a paraszti gazdaságnak nemcsak kizsákmányolásában, hanem védelmében és segítésében is, mint pl. a bőjtök által az anyagi javak újratermelési eszközeinek az éhes szájaktól való visszatartásával, az ünnepek által a paraszti munkaerő újratermelésének kötelező pihenéssel való biztosításával, a tized mint (és amíg) a „szegények kincstára” által a kiáltó ínség orvoslásával.

Végző soron *a gazdaságon kívüli kényszernek a feudális gazdaságba való integráltsága* jut kifejezésre Marxnak abban a párhuzamában, hogy „a főparancsnokság az iparban a tőke velejárója (attribútuma) lesz, mint ahogy a hűbériség idején a főparancsnokság háborúban és bíraskodásban a földtulajdon velejárója volt.” (T I. 312). A tőke gazdasági vezetőszerépének a feudális földtulajdon katonai és törvénykezési-szerépével való párhuzamba állítása mintegy „gazdaságon belüli” jelleget tulajdonít az utóbinak. A gazdaságon kívüli kényszer gazdasági kényszerré integrálásának szervezeti és egyben – mint láttuk – üzemi kerete a korai feudalizmusban az uradalom volt, amelyen belül a major termékeiből, azaz a telki „szolgák” robot formájában elsajátított többletmunkájából tartották fenn a feudális földtulajdon „attribútumait” mint a járadékot kikényszerítő apparátusait, a magánhadsereget és az úriszékét, melyek a „gazdaságon kívüli kényszert” testesítették meg, de úgy, hogy létük egyben gazdasági kényszerként is érvényesült, amennyiben az egész feudális gazdasági struktúrát, benne a parasztko életét szabályozták, ami nélkül az adott viszonyok közt a paraszti termelés lehetetlenné vált volna.

A gazdaságon kívüli kényszer és a gazdasági kényszer szembeállított fogalom párja tehát analitikus-logikai kategóriák Marxnál és a kétféle termelési mód világos megkülönböztetését, mi több, strukturális különbségeik hangsúlyozását szolgálják. Mikor azután e fogalmak történelmi-genetikus kifejtésére kerül a sor, kiderül, hogy Marx mindkét termelési módban a járadékot ill. a profitot kiszajtoló mindkét kényszertípus jelenlétét, csak helyenként és koronként más és más funkcióban, feltételezi. *A feudalizmusban a gazdaságon kívüli kényszernek gazdaságon belüli kényszer-*

ré, termelési feltétellel interiorizálása a hagyomány és a szokás úr és paraszt részéről kölcsönös elfogadásával történik s lényegileg a feudális járadék nagyságának rögzítésében nyilvánul meg. „Azokban a természetadta és fejletlen állapotokban, amelyeken ez a társadalmi termelési viszony és a neki megfelelő termelési mód alapszik, a hagyomány óriási szerepet tölt be... A társadalom uralkodó részének érdeke, hogy a fennállót mint törvényt szentesítse és ennek szokás és hagyomány által emelt korlátait mint törvényes korlátokat rögzítse... A szabályozottság és a rend a termelési mód társadalmi megszilárdulásának s ezért a pusztá önkénytől és pusztá véletlentől való viszonylagos megszabadulásának formája” (T III. 747). A járadék nagyságának a hagyomány és szokás, nem egyszer törvény által való szabályozása már aligha nevezhető tisztán gazdaságon kívüli kényszernek, hanem a szembenálló felek gazdasági igényeit kölcsönösen méltányolni kénytelen (persze időnként felboruló) gazdasági kompromisszumnak, sőt szabályozó rendszernek. A kapitalizmus „gazdasági kényszerét” viszont, mint azt Marx a T I. 24. fejezetben kifejti, gazdaságon kívüli kényszer vezeti be. A bérmunkához való folyamodásba és a velejáró fegyelembe az eredeti felhalmozást követő fejlődésben szó szerint belekorbácsolják a tömegeket, nagyon is „gazdaságon kívüli” módszerekkel. A kialakuló ipari bérmunkásosztály nevelés, hagyomány, szokás alapján, akárcsak a feudális parasztság a szolgaságot, mint magától értetődő természeti törvényt veszi tudomásul a termelési mód követelményeit. Nincs szükség gazdaságon kívüli kényszerre, mert a gazdasági viszonyok néma kényszere pecsételi meg a kapitalistáknak a munkások feletti uralmát, akárcsak a tradíció, a szokás a feudális „szolgaságot”. *Vizont még a kapitalizmuson belül is alkalmaznak közvetlen erőszakot* pl. sztrájkok, gyárfoglalások megghiúsítására, sőt megtorlására. A kapitalista termelés történeti létrejöttének folyamán, különösen az eredeti felhalmozás során a gazdaságon kívüli erőszaknak a feudalizmusban is párját ritkító példáit statuálták és a tőkésék mindmáig nem mondtak le az államhatalom erőszakos beavatkozásainak igénybevételéről a munkabér szabályozása, azaz a lehető minimumra szorítása érdekében. A gazdasági és gazdaságon kívüli kényszer tehát valóban csak a kétféle termelési mód különbségeinek analitikai-logikai szembeállítására, *historiai-genetikai szempontból mindkét kényszeritípus mindkét termelési mód-ban időnként alkalmazásra kerül* a járadék ill. a profit békés vagy – ha kell – erőszakos kiszajtolására.

Ezen a ponton kell szólnunk az osztályharc gazdasági jelentőségéről. Az osztálytársadalmak története kétségtelenül osztályharcok története, de

az osztályharc nem gazdasági, hanem a gazdaságra is ható általános, a társadalmi lét minden életszféráját átfogó jelenség. Nem dönti meg a termelési mód alapjait, ha hozzá járul is azok megdöntéséhez. Nem az antagonisztikus osztályok harca rombolta szét sem a rabszolgotartó, sem a feudális termelési módot, hanem a közvetlen termelők többletmunkája elsajátítási módjának elsősorban gazdasági átalakulása, amit az osztályharc az elnyomottak részéről siettetett, az elnyomók részéről késleltetett, de tendenciájában nem változtatott meg. Az osztályharcnak a feudalizmusban az volt a sajátos funkciója, hogy kiegyensúlyozta, helyrebillentette a feudális járadék növelésének vagy csökkentésének azokat a kísérleteit, melyek a paraszti szükséges terméket a földesúr társadalmilag konvencionálisan kialakult, a parasztság által is konvencionálisan elfogadott „szükségleteit” meghaladták vagy nem érték el. Az egyensúlyt – mint láttuk – a tradíció biztosította, de a szükséges termék ill. a többlettermék mennyisége nem maradt állandó, hanem a gazdasági fejlődés következtében koronként változott, s ilyenkor a tradíciót az osztályharc alakította újra az új szükségleteknek megfelelő új egyensúlyi állapottá, mely ezután megint csak a gazdasági fejlődés alapján idővel újra meghaladottá és újraalakítandóvá vált. De amíg a termelési mód sajátos gazdasági formája, a feudalizmusban a feudális járadék, bármely (munka, termék vagy pénz) változtatásban fennmarad, addig az annak elsajátítását közvetítő személyi függés, mint a feudalizmus sajátos társadalmi viszonya sem szűnik meg, legfeljebb – mint Marxnak egy fentebb idézett (T III. 745) megállapításából következik – „enyhülhet”, éspe-dig „a robotmunkával egybekötött jobbgátságtól (Leibeigenschaft) pusztasarcfizetési kötelezettséggé”. Mivel itt Marx kifejezetten feudális viszonyokról szól, a „sarcfizetés” pénzáradéknak értendő, akár a földesúr veszi el azt cenzusként, akár (részben) az államhatalom adóként. A személyi függést, a „szolgasági” viszonyt a gazdasági forma, a feudális járadék határozza meg (T III. 744), tehát „enyhülése” is csak a gazdasági forma változása révén következhetik be, azaz gazdasági fejlemények révén, melyeknek siettetője vagy késleltetője, de nem létrehozója az osztályharc. A paraszt csak akkor szökik (ez az osztályharc legkezdetlegesebb, és egyben legáltalánosabb formája), ha máshol jobb gazdasági feltételeket talál, és csak akkor ragad fegyvert (ez az osztályharc legfelsőbb, és egyben legritkább formája), ha máshol sem talál jobb gazdasági feltételeket. Azaz az osztályharc akkor lép fel, mikor a megváltozott gazdasági formának, t. i. a járadékformának az azt kikényszerítő társadalmi viszony már nem felel meg, minél makacsabbul és tartósabban, annál élesebben.

Az osztályharc éleződését kihívó első nagy gazdasági változás a feudalizmusban a *pénzjáradék megjelenése* volt. A viszonylag sűrűn lakott Nyugat-Európában (lényegében a Karoling-birodalom és utódállamai + Anglia) a barázdafordító ekének, az újfajta lófogatolásnak és a nyomásos művelési rendszernek a földesúri majorokból az azokban robotoló parasz-
 tok magukművelte telkeire való átvételével a 10. és 13. század között kialakult egy, az állattenyésztést maga alá rendelő földművelési rendszer. Ez elsősorban cereáliák és szeszesitalok (bor, sör) termelésére összpontosította az ugyancsak a majorokban eltanult eszközökkel (lábítós szövöszék, fonókerék) tökéletesített önellátó falusi ipart is magába foglaló paraszti munkát. Ezáltal a gabonatermelésben az elvetett mag 2–3-szorosa helyett immár a telkeken is 4–5-szörösére emelkedett a termés, ami egyebek közt, de elsősorban lehetővé tette a városok létrejöttét, a kézművességnek a földműveléstől való területi elkülönülését, s a városi piacon való összekapcsolódását az egyszerű árutermelés formájában.

Ez az „első európai agrárforradalomnak” is nevezett technikai fejlődés a jobb táplálkozás révén erőteljes népességszaporodásra vezetett, s ennek egy (de kisebb) része a városokban csapódott le, más (túlnyomó) része a feudális járadékot adó paraszti kisgazdaságok (telkek) számát (a szántó-földnek irtások és mocsárszáritások révén kiterjedését) növelte. Több telek jobb technikával a korábbinál annnyival több termékjáradékot biztosított a földesúrnak, hogy az felhagyhatott a terhes kényszerapparátust igénylő majorról és robottól, sőt az egyre bővülő termékjáradéknak saját háztartása szükségletén felüli részét a városi piacra vihette eladni, ami *közvetve* a termékjáradéknak pénzjáradékká alakulását eredményezte. Mivel pedig a földesúrnak a városi kézműves termékek és a távolsági kereskedelem által forgalmazott közel- és távolkeleti luxuscikkek megvásárlására mind több pénz kellett, parasztjaitól immár *közvetlenül* is – részben vagy egészben – pénzjáradékot követelt. A várossal közvetlenül csereviszonyba lépő parasztság módosabb rétege hajlandó is volt pénzjáradékot fizetni, mert ezáltal gazdasági szabadságot nyert a termelés profiljának a piachoz igazodó alakítására, bizonyos (a különböző földesúri járandóságok és monopóliumok helyenként különböző mérvű kommutációja függvényeként különböző mértékű) személyi szabadságot pedig a pénzben fizetett földbérnek (cenzus) immár a telekhez és nem a személyhez való kötése következtében. Ez a réteg (szegényebb parasztsztruktúrájának igénybevétele) gyakran a szükséges munkán és a többletmunkán felüli értéket is tudott termelni, ami bérmunkásainak béréből elvont érték lévén, egyrészt az (egyébként a gazda és a

zsellér kettősségének csíraformájában már a nehézeke alkalmazásának feltételeként korábban is jelentkezett) paraszti differenciálódást mélyítette el, másrészt széles rétegeket kényszerített nemcsak a többletérték egészét, hanem a szükséges munka termékének „szájától elvont” egyrészt is piacra vinni, hogy a pénzjáradékot megfizethesse. Így is, úgy is azonban a *feudális járadék* került a városlakókhoz, ahol azután vagy közvetlenül a kereskedő (ill. uzorás) kezében, vagy a városi kézműves által a kereskedő patriciátusnak fizetett adó formájában *kereskedő (és uzorá-) tőkével alakult át*.

Marx a járadék városba vándorlásának folyamatát világosan látta. Mindenekelőtt azt, hogy a termékjáradék (akár a robotból közvetlenül, akár a telek termékjáradékából közvetve szereztek meg) először az azt eladó földesurak révén került a városba. „A kereskedő tőke tehát csak az árucserét közvetíti, amelyet azonban már eleve nem csupán a közvetlen termelők [paraszt és kézműves] közötti árucseré gyanánt kell felfogni. A rabszolgaszolgálatban, jobbágyviszonyokban, adófizetői viszonyokban (amennyiben kezdetleges viszonyokról van szó) a termék tulajdonosa, tehát eladója a rabszolgatartó, a hűbérúr, az adót szedő állam” (T III. 326). „Amíg a kereskedelmi tőke fejletlen közösségek termékeinek cseréjét közvetíti ... a termelési módokkal együttjár, hogy a *kereskedelmi tőke a többlettermék túlnyomó részét sajátítja el...* [aláhúzás ML] mert ezekben a régebbi termelési módokban annak a terméktöbbletnek a legfőbb tulajdonosai, amellyel a kereskedő kereskedik – a rabszolgatartó, a feudális földesúr, az állam (pl. a keleti kényúr) – az élvhajhászó gazdaságot képviselik, amelynek a kereskedő csapdákat állít” (T III. 331–332). Ami viszont a paraszti eladót illeti, az általa piacra vitt „legszükségesebb létfenntartási eszközökön felüli többletet – tehát a csíráját annak, ami a tőkés termelési módban profitként jelenik meg – teljes egészében a földjáradék magassága határozza meg” (T III. 744). Ezek a fenti idézetek azt bizonyítják, hogy *Marx* – anélkül, hogy ezt explicite megfogalmazta volna, vagy belőle további következtetések levonását szükségesnek tartotta volna – *felismerte a kereskedő tőkének (s a vele összenövő uzorátőkének) a feudális járadékból való eredetét, mint annak átalakult formáját*.

Ez elsősorban azt jelenti, hogy *Marx* már eleve eldöntötte azt a még ma is időnként megelevenedő vitát, hogy a középkori város a feudális struktúrájának belső fejleménye-e vagy kívülről behatoló tényezője. Persze, a város (akár pl. olyan fontos feudális intézmények, mint a colonatus vagy az egyház) ókori örökség a középkorban, de a feudális struktúráján belül, éppen mert a feudális járadék átalakult formájának, a kereskedő tőkének a

bölcsője, az ókoritól merőben más funkciót töltött be. Az sem „külső” mozzanat, hogy a távolsági kereskedelem az európai feudalizmus földrajzi határain túlról, más termelési módok kereteiből szerzett árucikkeket is forgalmazott, mert ezekért az európai városi piacon a feudális járadékból származó pénzt kapott s ezen a pénzen vett európai árukat közvetített nem feudális piacokra vagy vásárolt azokon Európában ismét csak a feudális járadékból származó pénzért továbbadott árukat. Nem indíthat arra, hogy a kereskedőtökét ne a feudális járadék átalakult formájának tekintsük, a középkori európai kereskedelemnek az a jellege sem, melyet Marx úgy fejez ki, hogy a kereskedő törekvése „olcsón vásárolni és drágán eladni ... tehát nem egyenértékek cseréje” történik (T III. 330). Akár a földesúr fizette túl a számára „szükségesebből” a luxuscikk tényleges értékét, akár a paraszt vonta el a saját szükséges termékéből a járadék megfizetése miatt piacra vitt árut, az így kiadott ill. szerzett pénz mindkét esetben a feudális járadékból eredt ill. annak formáját öltötte fel. A kereskedő tőke így mindaddig a feudális járadék azaz a paraszti értéktöbblet árucseréje során végbement elszájtításából táplálkozott, míg ipari tőkévé nem alakult ill. annak alá nem rendelődött.

Szükséges ebben a tekintetben azt is hangsúlyozni, hogy Marx az európai város keletkezését a kézművességnek a földművelésből való kiválásával kapcsolja ugyan össze, de egyúttal a városnak a kereskedelem uralma alá kerülésére is utal: „a dolog természetében rejlik, hogy mihelyt a városi ipar mint olyan elválk a falusitól, termékei eleve árukká lesznek, ezeknek eladásához tehát a kereskedelem közvetítésére van szükség. Ennyiben magától értetődik, hogy a kereskedelem a városok fejlődésére támaszkodik, s másrészt, hogy ez utóbbinak a kereskedelem a feltétele. Mindazonáltal itt egészen más körülményektől függ, hogy az ipar fejlődése mennyire jár együtt ezzel” (T III. 332). Az utóbbi megszorító mondatra a továbbiakban még ki kell térnünk, de az a kitétel, hogy a városok fejlődésének a kereskedelem a feltétele, megint csak odamutat, hogy a feudalizmusban, pontosabban annak első, a 13. század végéig tartó szakaszában *a város legfőbb funkciója a feudális járadéknak kereskedő tőkévé alakítása.*

Ebből az is érthetővé válik, hogy miért mutat rá Marx oly nyomatékosan a kereskedő tőkének a feudalizmussal való összeforrottságára, sőt a feudalizmus fennmaradásához való ragaszkodására: „önmagában véve nem forradalmasítja a régi termelési módot, sőt azt inkább konzerválja és mint a maga előfeltételeit megtartja” (T III. 334). Természetszerűleg viselkedik így, hiszen a kereskedő (és uzsora-) tőke a feudális járadék pénzformájából

halmozódik fel s addig marad a tőke egyedüli formája, amíg a feudalizmus fennáll, mert *addig van feudalizmus amíg van feudális járadék és addig van feudális járadék ameddig van feudalizmus:* „A földjáradék mindezen formáinál (munkajáradék, termékjáradék, pénzjáradék mint a termékjáradék pusztán átváltozott formája) mindig előfeltételeztük, hogy a járadékfizető a föld valódi megművelője és birtokosa, akinek a meg nem fizetett többletmunkáját közvetlenül a földtulajdonos kapja. Még az utolsó formánál, a pénzjáradéknál is – amennyiben az tiszta alakban jelenik meg, vagyis a termékjáradék pusztán átváltozott formája – ez nemcsak lehetséges, hanem valóban így is van” (T III. 756). Már itt meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kereskedő (és uzsora-) tőke nemcsak konzerválja, hanem rombolja is a feudalizmust, mert az elsajátított és átalakított pénzjáradékot kivonja, felszabadítja a közvetlen feudális rendelkezés alól, sőt elő is készíti az új termelési módot annyiban, hogy „a kereskedelem minden termelési módban elősegíti fölös termékek előállítását, amelyeknek az a rendeltetésük, hogy cserére kerüljenek ... tehát a termelésnek mindinkább a csereértékre irányuló jellegét ad” (T III. 326).

A kereskedő (és uzsora-) tőkére, mint a feudális járadéknak a városi piacon létrejövő átalakult formájára vonatkozó implicit marxi utalást azért is éreztem szükségesnek expliciten kifejezni, mert így még inkább kidomborodik *a feudális járadék központi helye és szerepe a feudális termelési módban*, amennyiben ennek legfőbb jellemzője, hogy a meg nem fizetett többletmunkát a közvetlen termelőkből a feudális járadék gazdasági formájában sajtoltják ki, olyannyira, hogy a feudális járadéknak kereskedő (és uzsora-) tőkévé átalakult formája, ha ki szabadul is a közvetlen feudális ellenőrzés alól, továbbra is a feudális struktúra része sőt egyik konzerváló tényezője marad. Mi több, a kereskedő tőkéseknek a feudalizmus fennállása alatt oly gyakori, koronként tömegesen ismétlődő, birtokvásárlás és nemesítés révén történő beolvadása a földesúri osztályba a kereskedő tőkét mintegy „rekommutálja” eredeti formájában, feudális földjáradékba.

Mindezek a tények és a belőlük folyó meggondolások szükségszerűen azt sugallják, hogy a középkori városnak, különösen létrejötté és virágzása első, a 13. század végéig tartó szakaszában, sokkal inkább a feudális struktúrába való integráltságát, mint azon belül élvezett relatív önállóságát kell elsődleges jellegűül hangsúlyozni. Még akkor is így áll a dolog, ha tudjuk, hogy a „szabad” város polgára éppen a Marx által alapvető ismérveknek tekintett *feudális gazdasági formától* (feudális járadék fizetése) alól szabad, mert a városok által az uralkodónak fizetett cenzust földbérnek tekintet-

ték; a jellegzetesen városi foglalkozások, a kereskedelem és a kézművesség jövedelme, mint olyan, nem esett feudális adóztatás alá. A városnak a feudális struktúrába való integráltsága azonban azt is jelentette, hogy sajátos tevékenységével alakította, majd átalakította a feudalizmust, amelybe beleépült. Az átalakulás végső soron a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet volt, amelynek messze visszanyúló előzményeire Marx – a Tőke megírásának célkitűzéséből érthetően – néha éppen csak utal, néha meg – időbeli távolságuk és a kapitalizmus létrejöttéhez való sokszoros közvetettségük miatt – nem is fordított figyelmet. Tulajdonképpen a major komplex, mezőgazdasági és ipari nagyüzemének felbomlása az egész folyamat elindítója. Ebből is a kézműves szolgáknak elvándorlása és a szabad városokban való tömörülése volt a kezdeti s egyben legjelentősebb mozzanat. Maga Marx is – anélkül, hogy konkrét történeti kezdőpontjával foglalkozna – ezt tekinti alapvető fontosságúnak. „Minden fejlett és árucserével közvetített munkamegosztás alapzata a város és a falu elválása. Elmondhatjuk, hogy a társadalom egész gazdaságtörténete ennek az ellentétnek a mozgásában összegeződik, erre azonban itt nem térünk ki bővebben” (T I. 330.). Hogy mennyire a majorból hozott technikai tudás volt a városi kézművesség kialakulásának feltétele, mutatja nemcsak a 800 után feltalált emelőkaros malom úgyszólván minden változatának (kalló, zúzó, kalapáló stb.) a 13. század elejéig megtörtént létrejötte, hanem elsősorban a városi kézműves munkában nélkülözhetetlen (az ókorban ismeretlen) közlőművek (kézi forgattyú, zsinórhajtás, ijjasrugózás, lábhajtás, sokszerszamos erőgép) 9–12. századi első európai előfordulása is (Endrei Walter: A középkor technikai forradalma, 1979. 29–42). Mind a majorgazdálkodás virágkorában jelentek meg s nyilván a majorokban kerültek első alkalmazásra, onnan vitték a városokba a volt kézműves szolgák. Mindezek a találmányok együttesen már megközelítették azt a technikai küszöböt, amelyről a 18. század végén az ipari forradalom elindult.

De a 13. században mégsem jött létre az ipari forradalom. Nem a céhek ellenállása gátolta, hiszen már ezidőben megindult az ipari malmoknak a céhkényszertől mentes vidékre költözése. A pénztőke sem hiányzott, mert az olasz bankárok már egész Európa városokba került feudális járadékanak tekintélyes részét kezelték. A jobb táplálkozás folytán gyorsan növekvő népesedés és a velejáró telekaparózódás bérmunkáshadsereget is ígért, mely egyben a piacról élők számát is szaporította volna. A kereskedőtőke már idézett és Marx által különösen hangsúlyozott konzervativizmusa sem lehetett eleve akadálya egy kapitalista nagyipar megszületésének, mint

ahogy az valóban meg is született már a 12. század végétől fogva Toszkánában és Flandriában, ahol a céhrendszer leple alatt, de többnyire a céhek alávetésével a kereskedőtöke irányította a kor legkelendőbb árujának, a minőségi posztónak tömeges termelését. A falusi fonók és a városi tanácsok egyaránt a kereskedőtársulatok megrendelésére, azok minőségi előírásai szerint dolgoztak s a gyapjút vagy a fonalat eleve teljesíthetetlen munkafeltételek ellenében kapták „kölcson” megbízóiktól, akiktől így örökös gazdasági függésbe kerültek. Formálisan szerény munkaeszközeik tulajdonosai maradtak, ténylegesen bérmunkásokká váltak. Nehány munkaágban, ahol költséges gépi berendezés kellett (pl. kallómalom, filatórium), nyíltan is bérmunkát alkalmaztak. Nem véletlen, hogy évszázadokkal később e városok vonzáskörében jött létre az itáliai és németalföldi újabb agrárforradalom, a kapitalista mezőgazdaság és ipar előfeltétele.

A 13. században azonban nem ment végbe agrárforradalom *s ezért* nem keletkezhetett ipari forradalom sem. Ellenkezőleg, a valaha oly forradalminak bizonyult cereália- és borcentrikus mezőgazdaság a feltörhető földek elfogyásával és ezzel párhuzamosan a legelők, következésképp az igarérőt és proteint biztosító állatállomány csökkenésével ketrecnek bizonyult. A major köldökszinórjáról leszakadt paraszti családi gazdaságot, még ha felmerültek volna is technikai újítási lehetőségek, ezeknek megvalósításában akadályozta a befektethető tartalékok hiánya mellett a faluközösség által szigorúan megkövetelt nyomáskényszer. Az alultáplált Nyugat-Európát a 14. század elejétől kezdve sorozatos pestisjárványok tizedelték, sőt talán meg is felezték, de a népességcsökkenés sem vezetett az agrártechnika javulására, sőt a földkínálat növekedésével konzerválta a régi termelési módszereket vagy éppen extenzív gazdálkodásra (nagyarányú állattenyésztésre) adott indítékot. A feudális járadék csökkenése kihívta a földesúri járadékemeléseket, ezek meg a nagy parasztháborúkat, amelyeken csak a központi hatalom beavatkozása tudott úrrá lenni. Ennek ára viszont a hatalmi központosítás és ennek alapjaként a feudális járadék egyre tekintélyesebb részének állami adó formájában való elsajátítása volt. A centralizált feudalizmus által centralizált járadék ugyan államkölcsonök, adóberletek, monopóliumok stb. útján szintén a kereskedőtöke kezébe került, de a kapitalista ipar fentebb említett kezdeményezései ennek ellenére elakadtak az elnéptelenedés és a belső háborúk folytán keletkezett piachiány miatt. Közel két évszázad kellett a demográfiai regenerálódáshoz és újabb kettő az itáliai és németalföldi agrártechnikai kezdeményezéseknek Angliából kiinduló összeurópai agrárforradalommá terebélyesedéséhez. Ennek az új ag-

rárforradalomnak azonban már nem feudális földesurak, hanem kapitalista vállalkozók voltak a létrehozói. Mint Marx a Tőke III. 37. fejezetében megállapítja, a pénzjáradék alapján csírázó tőkés földbérlő réteg további fejlődése a vidéken kívüli, azaz a városi tőkés fejlődéstől függött. Sokkal ritkábban lettek gazdagparasztok kapitalista mezőgazdák, mint városi tőkés, mert ez utóbbiak rendelkeztek az új agrártechnika és a velejáró bér-munka költségeihez szükséges pénzzel.

És itt vissza kell térnünk Marxnak ahhoz a fentebb idézett megállapításához, hogy bár a városok fejlődésének feltétele a kereskedelem, azaz a kereskedőtőke halmozódása, mégis egészen más körülményektől függ, hogy mennyire jár ezzel együtt az ipar fejlődése. Közismert, hogy e „más körülmények” közt Marx elsősorban az ún. eredeti felhalmozást érti, mely csak közvetve kapcsolódott a városokhoz. Az is ismeretes, hogy a Tőke III. kötetének 20. fejezetében a kapitalizmusba való átmenet „valóban forradalmasító” útjának azt tekinti, mikor a termelő kereskedővé és tőkésé lesz. Ugyanakkor jelentősnek tartja *történelmileg* mint átmenetet azt is, ha a kereskedő közvetlenül keríti hatalmába a termelést. Sőt a Tőke I. kötetének 24. fejezetében egyenesen „csigalassúságúnak” nevezi az első, klasszikusnak mondható utat az új (16. század utáni) világpiacon kereskedelmi igényeihez viszonyítva. Mindebből az a következtetés vonható le, hogy ez esetben is a kettős, analitikus-logikai és genetikus-históriai szemlélet érvényesül Marxnál, a tőkés ipar létrejöttének két útja közül az első a két termelési mód különbségét, a második egymásból következésüket jelenti. Valójában a kereskedőtőkének az iparba hatolása történelmileg korábbi, mint a termelőnek tőkésé válása, sőt az utóbbival együtt tovább él. Bármelyik úton bárhol is fejlődött ki azonban a tőkés ipar és általában a tőkés gazdaság, mindkettőnek kiindulási pontja a feudális járadéknak kereskedő- (és üzso- ra-) tőkévé alakulása a városi piacon. Ezért nem lépünk talán túl nagyot, ha Marxot nem továbbfejlesztve, hanem továbbgondolva a feudalizmus felbomlását nem, vagy nem csupán belső ellentéteiből, hanem struktúrájának a feudális járadék pénztőkévé alakulásából s ezáltal a gazdasági élet irányításának a régi uralkodóosztály kezéből egy új uralkodóosztálynak, a tőkés polgárságnak kezébe való átmenetéből vezetjük le. Az ellentétek hangsúlyozása analitikus-logikai, az átalakulás hangsúlyozása a genetikus-históriai szemlélet. A kettő együttese felel meg Marx módszerének s egyben a társadalomról mint struktúráról vallott nézeteinek.